

İSLÂMÎ BİR DİN BİLİMLERİ METODOLOJİSİNİN TEŞEKKÜLÜNE DOĞRU: BİRNİ ÖRNEĞİ*

Yazan: Kamar Oniah KAMARUZAMAN

Çeviren: Muhammet TARAKCI**

Pek çok disiplin gibi Din Bilimleri (Religionswissenschaft) de iki unsurdan oluşur: Muhteva ve metodoloji. "Muhteva" ile, gerek şu anda dünyada var olan gerekse artık müntesibi kalmamış dinleri kapsayan konular anlaşılır. "Metodoloji" ile kastedilen ise dinler ile ilgili çalışmalarda kullanılan yaklaşım ve yöntemlerdir. Din Bilimleri'nin islmleştirilmesi derken, burada söz konusu olan, gayet tabii, muhteva değil, metodolojidir. Gerçekten de muhtevanın "islmleştirilmesi" mümkün değildir. Zira bu içerikler, yani Islm'ın dışında kalan dinler, kendi ilerinde sabit ve karmaşık bir şekilde formüle edilip belirlenmiş bütünlerdir; herhangi bir parçasının değiştirilmesi, bu dinlerin özünü ve kimliğini tamamıyla değiştirecek ve onları olduklarından başka bir şey haline getirecektir. Meselâ Hıristiyanların teslis ve Hinduların Trimurti¹ inanişi, Hint ve Hıristiyan teolojilerinin temel kavramlarıdır. Islm ise, gerek birçok uknm (z) içinde bir tanrı, gerekse sayısız tanrılar anlamında, ulhiyetin parçalara bölünmesini kabul etmez. Islmleştirmek amacıyla bu kavramları yeniden açıklamak, onların özlerini o derece değiştirecektir ki bu yeni anlamları teslis veya Trimurti diye tanımlamak artık mümkün olmayacaktır. Hıristiyanlık'ta ve Hinduizm'de tarif edildiği ve kavramlaştırıldığı şekliyle bir teslis ve Trimurti olmaksızın, Hıristiyanlık ve Hinduizm olamaz. Başka bir örnek ise, tenâsüh yani karma-samsara ile ilgili Hindu ve Budist doktrinlerdir. Islm'da tenâsüh veya yeniden doğuş gibi bir anlayış bulunmazken, Hinduizm ya da Budizm'in karma-samsara doktrinleri nasıl islmleştirilebilir? Islmleştirmek maksadıyla karma-samsara'nın tabiatını değiştirmek, ona olduğundan tamamen farklı karakter verecek ve böylece karma-samsara anlayışını yok edecektir. Hinduizm ve Budizm'de grldği şekliyle bir karma-samsara anlayışı olma-

* Kamar Oniah Kamaruzaman, "Toward Forming An Islamic Methodology of Religionswissenschaft: The Case of Al-Birni", Al-Shajarah, 3/2, Kuala Lumpur (Malaysia) 1998, s. 19-44.

** Uludağ. niversitesi. İlahiyat Fakültesi. mtarakci@uludag.edu.tr

¹ Trimurti: Hinduizm'deki teslis anlayışıdır. Bu teslis inancına göre Hakikat'in  formu olarak görülen Brahma, yaratıcı; şiva, yıkıcı, Vişnu ise koruyucudur. Geniş bilgi için bkz. Alf Hiltebeitel, "Hinduism", ER, VI/349 (ev.).

dan, Hinduizm ve Budizm'den söz edilemez. Böyle bir durumda, Müslüman bir din bilimcinin, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî'nin sözlerine kulak vermek uygun olacaktır. Şöyle der Bîrûnî:

Hakikatin dışındaki her şey bir sapmadır ve küfür hakikatten uzaklaşması sebebiyle tek millettir².

Gerçekten de ister teolojik, ister itikadi, isterse ibadetle ilgili konularda olsun, diğer dinlerin "İslâmîleştirilmesi" veya herhangi bir şekilde tashih edilmesi söz konusu olamaz; zira her din, kendi içinde bir bütünlüğe sahiptir. Ayrıca İslâm'ın doğası, iman ve akide konularında senteze izin vermemektedir. İslâm'da diğer inanç sahipleri için açık olan yegâne kapı, İslâm'ı gönülden ve bilinçli olarak kabul edip Müslüman olmaktır. Aksi takdirde İslâm sınırlarının dışında kalacaklardır. İslâm, şüphesiz ki, kısmî bir iman (bazı şeylere iman edip diğerlerini reddetmeyi) kabul etmez. Bunun sebebi, İslâm'ın inanç yapısının daha başlangıçta, yani Hz. Peygamber döneminde tamamlanmış olmasıdır. Bu nedenle İslâm, inanç ve ibadet konularında herhangi bir arttırmaya veya azaltmaya izin vermez. Başka bir deyişle, bir inanç ve din olarak İslâm, başlangıcından itibaren tamamlanmış kusursuz bir dindir³. Bu, diğer dinlerde bulunmayan bir özelliktir. Meselâ, Hıristiyanlık'ta bir gelişme süreci⁴, Yahudilik'te dinin aslının değiştiği⁵ görülmektedir. Hinduizm'de teolojik ve ritualistik farklılıklar⁶, Budizm'de yerel inanç farklılıkları ve içinde bulunulan ortama uygunluk⁷ veya Uzak Doğu dinlerinde ve din felsefelerinde klan, kabile ve köylü inançları⁸ kabul edilmektedir. Zerdüştilik'te inanç yapısının değiştiği ve geliştiği söylenmektedir⁹. Sihizm ise diğer dinlerin doktrin ve teolojilerinin uzlaştırılması temeline dayanmaktadır¹⁰. İslâm söz konusu olduğunda gelişim ve değişmelerin, sadece inanç yapısının ve ibadetlerin dışında kalan konularla ilgili olduğu belirtilmelidir. İnanç ve ibadetlerin dışında kalan

² Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *Fî Tahkîk Mâ li'l-Hind min Makûle Makbûle Fi'l-Akl ev Merzûle* (veya bilinen adıyla *Kitâbu'l-Hind*), s. 18.

³ Geniş bilgi için bkz. S. M. Nakip Attas, *Prolegomena to the Metaphysics of Islam: An Exposition of the Fundamental Elements of the Worldview of Islam* (Kuala Lumpur: ISTAC, 1995), s. 1-14.

⁴ Meselâ Hıristiyan teolojisindeki, özellikle Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'tan oluşan teslis inancındaki tarihsel gelişime bakınız. Bu temel doktrinin bugünkü şekline gelmesi, M. S. 325 yılındaki İznik Konsili'nden başlamak üzere değişik ekümenik konsillerde alınan kararlar aracılığıyla, 600 yıldan fazla bir sürede gerçekleşmiştir.

⁵ Örnek olarak Eski Ahit'te, Patriyarkal Dönem'in monolatry anlayışından (monolatry: tek bir Tanrı'ya inanmak, ancak bu tanrının yegâne Tanrı olduğunu iddia etmemek), Musa tarafından açıklanan ve daha sonra peygamberler tarafından da kabul edilen mutlak monoteizme doğru bir gelişmenin izine rastlanmaktadır.

⁶ Bu nedenle Hindular arasında monoteistler, politeistler ve hatta ateistler bulunmaktadır. Dinsel tören ve ibadetler kast sınıflarına göre değişmektedir. Ünlü Hindu formülü şöyledir: "Aynı Hakikate giden pek çok yol vardır".

⁷ Söz gelimi, Theravada, Mahayana, Vijriyana, Zen Budizm gibi farklı mezheplerde görüldüğü üzere yerel inanç ve uygulamalarla uzlaşımına ve böylece meydana gelen değişikliklere dikkat ediniz.

⁸ Çin ve Japon dinlerindeki atalara tapınma örnek olarak gösterilebilir. Bu inanış sebebiyle Şintoizm'e ve Çin dinlerine girmek mümkün değildir. Çünkü kişi ibadet etmek için kendi seleflerine veya atalara sahip olmak zorundadır; zira atalar paylaşılmaz. Bu nedenle bir geçmiş zorunludur ve her din değiştirme, geçmişli olmayan bir "başlangıç" gerektirdiği için, ihtida mümkün değildir.

⁹ Zerdüş'tün öğrettiği şekliyle Zerdüştilik başlangıçta bir monoteizm inancı idi. Bu inanç sisteminde Ahura Mazda, kendisine hakkıyla ibadet edilmesi gereken Yaratıcı Tanrı'ydı. Zamanın değişmesiyle ve bir din için çok iyi olmayan bir kader sebebiyle Zerdüştilik, tedricen sayısız anlayışları bünyesine almıştır. Bu sebeple bugün bazı Zerdüştiler hâlâ mutlak monoteistken, bazıları düalist, bazıları da politeisttir.

¹⁰ Sihizm, İslâm ile Hinduizm'i uzlaştırma teşebbüsüdür. Teolojide monoteist karakteriyle İslâm'a yaklaşan Sihizm, doktrininde ise tenâsüh, kurtuluş gibi Hindu doktrinlerini benimsemesi sebebiyle Hinduizm'e yaklaşmıştır.

bu değişiklikler, zaman-mekân bağlamında meydana gelen zorunlu gelişmelere hazır olabilmek ve ayak uydurabilmek için gereklidir; ancak bu gelişmeler bile Şeriat tarafından kontrol edilmekte ve *tevhit* ruhu ile sınırlandırılmaktadır.

Bu durumda dinlerarası işbirliği ile dinler ve toplumlararası birliktelik ruhu, inanç yapısı ve ibadet alanının dışında düşünülmelidir. Vekillik ve şahitlik ile yükümlü olan Müslümanların, bıkmadan usanmadan, rengine ve dinine bakmadan bütün insanlarla işbirliği yapmayı kabul ve takdir etmemesi ve onları muhafaza eden bir tutum içinde olmaması düşünülemez. Bu nedenle Müslümanlar, çoğulcu bir toplumda yaşamayı beklemeli ve buna alışmalıdır. Bununla birlikte işbirliği ve birliktelik ruhu, inancın bozulmasını gerektirmemekte; böyle bir şeye işaret ya da temayül etmemektedir. Şüphesiz ki hiçbir Müslüman, inancının zayıflatılmasını, sulandırılmasını, tecrit edilmesini ima ya da teşvik eden herhangi bir programa katılmayacaktır¹¹. Beşeri ihtiyaçlar ve ilişkiler ile ilgili sorumluluklar senkretizme sevk etmemeli, ibadet ruhu içinde algılanmalı ve karşılanmalıdır. Bu bağlamda Attas'ın dile getirdiği ve Malakka dilinde bir kelime olan "muhibah"¹², çoğulculuk konusunda Müslümanların tavrını en iyi şekilde yansıtmaktadır. Çünkü "muhibah" kelimesi, sevgi, saygı ve birlikteliği anımsatmaktadır; bu anlamda bir tenezzül tutumunu ima eden İngilizce "dinî tolerans" teriminden oldukça farklıdır. Dinî tolerans, kişinin, meyli olmayan bir şeye veya kimseye tahammül etmek zorunda olması anlamına gelmez. "Muhibah" kelimesi ise, asla inanç konusunda bir uzlaşmayı ifade etmemektedir.

Tekrar belirtmek gerekirse, Din Bilimleri'nin "islâmîleştirilmesi" meselesi, sadece bu disiplinin metodolojisi ile ilgilidir, muhtevası ile değil. Bununla birlikte, Müslüman bir bakış açısıyla metodolojilerin analizini yapmadan önce, ilk olarak, hem İslâm dünyasında hem de Batı'da bu disiplinin tarihçe ve gelişimine bakmak gerekmektedir.

TARİHÇE

Her şeyden önce, Din Bilimleri'nin İslâmî bir disiplin olduğu kabul edilmeli ve önemle vurgulanmalıdır. Çünkü Din Bilimleri, bilimsel bir çaba olarak İslâm dünyasında ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Din Bilimleri'nin, İslâm'ın, insanlığın düşünce tarihine bıraktığı özel bir mirası olduğu kesin bir şekilde iddia edilebilir¹³. Bu, Arthur Jeffry, Franz Rosenthal, Bruce Lawrence, Eric Sharpe gibi Batılı Din Bilimleri uzmanlarının bile kabul ettiği bir gerçektir. Maalesef diğer pek çok disiplin gibi, bu disiplinin kaderi de, ümmetin ilgisinden mahrum kalmak ve Müslümanların, Batı emperyalizmi ve egemenliğinden kurtulmak için verdikleri mücadeleler esnasında birkaç asır ihmal edilmek olmuştur. Müslümanlar Din Bilimleri'ni bırakırken, Batı onu almış ve bu bilim

¹¹ Bu sebeple el-Attas'a katılıyor ve "dinlerin aşkın birliği", "aynı hakikate giden farklı yollar", "Hakikatin farklı yüzleri", "Aynı Hakikatin ifadeleri (veya varyasyonları)" gibi kavramları kesinlikle kabul etmiyorum. Dinler arasında bazı benzerliklerin, ortak ilgilerin bulunduğu doğrudur. Her şeyden önce, din ve dindarlık hissi, insanın temel özüne, yani rûhî yönüne hitap eder, onu cezp eder; ve bu öz de bütün normal insanlarda bulunmaktadır. Ancak yine de bu ihtiyacın yorumları, ifadeleri ve tezahürleri tamamıyla farklıdır. Bu nedenle Mistisizm'de olduğu gibi benzer şekiller (formlar) alan ifade ve tezahürler bile, oldukça farklı kavramlara ve inanç yapılarına dayanmaktadır. Bkz. El-Attas, *Prolegomena*, s. 1-14. Şüphesiz ki böyle bir (yanlış) anlayışın tehlikesine karşı İslâm dünyasını ilk uyaran kişi Prof. Attas olmuştur.

¹² Aşk, sevgi, dostluk anlamına gelen Arapça muhabbet kelimesinden alınmıştır.

¹³ Ben bu konuyu, "Early Muslim Scholarship in Religionswissenschaft: A Case Study of the Works and Contributions of Abû Rayhân Muhammad ibn Ahmad al-Birûnî" (ISTAC, Basılmamış doktora tezi, 1997) adlı doktora tezimin Birinci Bölüm'ünde detaylarıyla tartışmışım.

dalı farklı bir dünyada, farklı ihtiyaçlar ve amaçlar altında gelişmiştir. Daha sonra, bugünkü şekliyle Din Bilimleri, Müslümanlara o kadar yabancılaşmıştır ki ümmetin büyük çoğunluğu bu bilim dalının Batılı bir bilim olduğu kanaatine sahip olmuştur; bu nedenle de kendilerine yabancıdır ve sonuçta onların ilgisini çekmemektedir. Bu, Müslümanların, sadece, kendi dinlerinin ve atalarının bu alandaki muazzam katkılarını göz ardı etmeleri sebebiyle değil; aynı zamanda bu bilim dalına karşı sorumluluklarını, algılayışları İslâm'dan tamamen farklı olan diğer insanlardan almak zorunda kaldıkları için gerçekten çok keder verici ve rahatsız edici bir durumdur. Hem bilim adına, daha önemlisi, hem de kendi dinlerine davet çalışmalarına yardımcı olması ve Müslüman olmayan meslektaşlarımızla uyumlu, ahenkli ve yapıcı bir işbirliği tesis edebilmek için, bu alanda ümmetin ilgisini uyandırmaya âcilen ihtiyaç duyulmaktadır.

Din Bilimleri alanında İslâmî bilim tarihi bizzat Kur'ân-ı Kerim ile başlar. Stanton'un da belirttiği gibi, "dünyadaki hiçbir kutsal kitap, Kur'ân kadar 'Karşılaştırmalı Dinler Tarihi' konusuna değinmez"¹⁴. Kur'ân-ı Kerim, gayr-i Müslimlerin, kendi dinlerinin "Hak Din" olduğu yönündeki açıklamalarını ve ibadetle ilgili uygulamalarını reddetmesine karşın, onların varlığını kabul eder. Müslümanlarla gayr-i Müslimlerin yan yana yaşayabileceklerini kabul edip benimsemek suretiyle Kur'ân-ı Kerim, sanki ilişkilerin nasıl olması gerektiğini öğretmektedir. Müslümanlarla gayr-i Müslimler arasındaki bu ilişkiler, Hz. Peygamber'in (sav) uygulamalarında gerçekten somut bir hal almıştır. Bu nedenle dinlerarası ilişkiler, başlangıcını, İslâm'ın temellerinde, yani Kur'ân-ı Kerim'de ve Hz. Peygamber'in sünnet ve hadislerinde bulmaktadır.

H. Peygamber'in vefatından sonra Müslüman bilim adamları, hem akademik hem de pratik nedenlerle Kur'ân âyetlerine, hadis ve sünnete büyük bir ilgi göstermişlerdir. İkincisi (yani pratik neden), Müslümanların, kompleks ve müesseseleşmiş dinlerle ve Hıristiyan Bizanslılar, Zerdüşî İranlılar, Hindu-Budist Asyalılar gibi güçlü dinî topluluklarla karşılaşması sonucu daha baskın hale gelmiştir. Bu dinleri ve topluluklarını anlamak, İslâm dünyasında önemli bir unsur haline gelmelerinden, hatta bazı yerlerde Müslüman nüfusu aşan bir sayıya ulaşmalarından sonra âcil bir ihtiyaç olmuştur. Ehl-i zimme diye bilinen gayr-i Müslimlere âdil ve uygun bir şekilde davranılmasını ısrarla belirten İslâmî hükümler, Müslümanları, onlarla ilişkilerinde ve işbirliğinde standart bir tavır içinde olmaya zorlamış; bu standart tavrın icrası hususunda yetersiz kaldığı durumlarda ise, hükümete mukabelede bulunma salâhiyeti verilmiştir. Bu formüllerin araştırılması esnasında Müslüman bilim adamları, diğer dinler ve toplumlar hakkında yaptıkları gerek empirik nitelikteki gerekse metinle ilgili çalışmaların yanı sıra, sayısız Kur'ân ve hadis emirlerinin derin analizleriyle de ilgilenmişlerdir. Müslüman hükümdarlar, bu tür araştırma ve çalışmaları ciddiye almışlar ve desteklemişlerdir. Müfessirler, muhaddisler, fakihler, Mutezile taraftarları ve sosyal bilimciler gibi pek çok Müslüman bilim adamı bu tür çalışmalar yapmışlardır. Her ne kadar her branş, çalışmalarına kendi disiplini açısından yaklaşmış ve kendi özel ilgilere yönelmiş olsa da, bütün branşlar, Kur'ân ve hadisin, adaletin temini ve iyi bir yönetimin hedeflenmesi yönündeki genel ruhunu akıllarında tutmuştur. Böylece İslâm düşünce tarihinde Din Bilimleri alanına ait etkileyici bir literatür oluşmuştur ve bu andan itibaren de Müslümanlar bu disiplini kuran ve yayan kişiler olmuşlardır.

¹⁴ H. U. Weitbrecht Stanton, *The Teaching of the Qur'an, Biblo and Tannen*, New York 1969 (Orijinal Baskı: 1919), s. 71.

Benzer şekilde, bugünün Müslümanları da, bu disipline kayıp bir çocuk gibi sahip çıkmalı ve atalarının daha önce yaptıkları gibi mümkün olduğunca ilgi, sevgi ve iftiharla ona bakmalıdırlar.

Müslüman bilim adamlarınca diğer dinlere ve dinî gruplara karşı gösterilen bu ilgi, Yahudi-Hıristiyan tarihinde benzer bir karşılığa sahip olamamıştır. Bunun nedeni, Yahudilik ve Hıristiyanlığın (hatta neredeyse dünyadaki bütün dinlerin) tabiatları gereği manevî bir niteliğe bürünmüş olmaları; toplumlararası ilişkilerle ilgili hüküm ve formüllere sahip olmamalarıdır. Onların ilgi ve odak noktası kendilerinden başlamakta, kendi toplumsal ihtiyaçlarına göre gelişmekte ve kendilerinde sona ermektedir. Diğer inanç mensupları, dinî meseleler alanının dışında kalan varlıklar olarak görülmektedir. İlk dönem Hıristiyanlığında, Hıristiyan olmayan insanlar kâfir ve bağnaz olarak görülmüşlerdir. Bu Hıristiyanların yaptıkları sadece iki şey vardı: insanları kendi dinlerine çevirmek ya da onları dışlamak¹⁵. Kendi kiliseleri içinde bile engizisyon gibi olaylar doruğa çıkmıştır. Bu durum, on dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda Rönesans ve genişleme dönemlerine kadar devam etmiştir. Bu dönemde diğer dinî topluluklarla karşılaşmaları, onları, bu topluluklara karşı daha ciddi bir ilgi göstermeye zorlamıştır. Salt bir merak ile başlamış olan bu ilgi, daha sonra kuvvetlenmiş ve emperyalizm ve sömürgeleştirme döneminde daha da önem kazanmıştır; bunun ana sebebi, bu insanları kendi dinlerine çevirmek olduğu kadar, hâkimiyetleri altında bulunan toplulukları idare edebilmektir. Onların meşhur sloganı olan "altın, şan ve İncil", amaçlarını sırasıyla ortaya koymaktadır. Bununla birlikte Katolik Hıristiyanlığın diğer dinleri otantik bir realite olarak resmen tanınması, ancak yirminci yüzyıl ortalarında, 1965 yılında yapılan II. Vatikan Konsili'nde gerçekleşmiştir. Bu konsilde Katolik Kilisesi, diğer dinlerle uyum içinde olmayı ve Kilisenin dışında da kurtuluşun olabileceğini kabul etmiştir¹⁶.

Dinlere ve dinî topluluklara karşı duyulan bu yeni ilgi, on beşinci ve on altıncı yüzyıllarda gelişmiş ve Batı dünyasını, bu dinleri ve toplulukları anlamaya sevk etmiştir. Tesadüf eseri, yine bu dönemde, insanlığın düşünce tarihinde çok büyük bir gelişme oldu. Rönesans diye bilinen bu dönem düşünce tarzlarında yeni metodoloji ve tenkitleri ortaya çıkardı. Rönesans'la gerçekleşen geleneksel tarzdan düşünce özgürlüğüne geçiş, sonunda, on sekizinci yüzyıl Aydınlanması'nın kapılarını açtı. Aydınlanmanın temel eğilimi din karşıtlığıydı. On dokuzuncu yüzyılda, Kant'ın fenomenler dünyası ile ilgilenmesi ve bu dünyaya önem vermesi, buna karşın numen dünyasına tamamen ilgisiz kalması, geleceğin bilim adamlarının mizaçlarını ve eğilimlerini belirledi ve bu tutum onlarda bir tutku haline geldi. Charles Darwin'in Evrim Teorisi (*Türlerin Menşei*, 1895) özel bir ilgi ve etkiye sahiptir. Dönemin gelenek ve din karşıtı düşünce çevresinde doğup büyüyen bu teori, yani tarihsel ilerleme fikri, bütün bilim dallarında¹⁷, hatta din çalışmalarında bile etkili oldu. Bundan sonra Din Bilimleri alanında Antropoloji¹⁸, Din Sosyolojisi¹⁹, Din Psikolojisi²⁰ ve son olarak da Din Feno-

¹⁵ Hatta Müslüman İspanya'da yaptıkları gibi, imha etmek. Hıristiyan Batı'nın bu bilim dalındaki görüşlerinin tarihçesi ile ilgili açıklamalar için bkz. Eric J. Sharpe, *Comparative Religion, A History*, (1986), I-III. Bölümler.

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. D. S. Noss and J. S. Noss, *A History of the World's Religions*, New York 1990, s. 520-521.

¹⁷ Bu dönemde bilim alanında Antropoloji, Sosyoloji ve Psikoloji gibi yeni branşların da ortaya çıktığı görülmektedir.

¹⁸ Bkz. Emile Durkheim, *The Elementary of Religious Life*, New York 1961.

¹⁹ Bkz. Max Weber, *The Sociology of Religion*, Boston 1963; A. Van Gannep, *The Rites of Passage*, Chicago 1960; Clifford Geertz, *Islam Observed*, Chicago 1968.

menolojisi²¹ gibi pek çok yaklaşım tarzı veya metodoloji ortaya çıktı. Günümüzde Din Bilimleri, bu bilim dallarını kapsamaktadır.

BATILI DİN BİLİMLERİ METODOLOJİLERİ: BİR DEĞERLENDİRME

Yukarıda anlatılanlar, Müslüman bilim adamlarının Batılı Din Bilimleri Metodolojileri'nden şüphe etmelerinin sebeplerinden birisidir. Başka bir deyişle, din karşıtı bir felsefi temel ve bakış açısından doğmuş olan Batılı metodoloji ve analizler, evrene bakışında tarihsel ilerleme ya da evrim gibi fikirleri benimsemiştir²².

Batılı tarzda bir Din Bilimleri metodolojisi, incelediği konunun her bir yönünü ve parçasını, –morfolojik, hislerden arındırılmış ve objektif olarak tespit edebilmek için- tarafsızlık adı altında konunun bütünlüğünden soyutlayarak ele almak istemektedir. Konunun bu şekilde mikroskop altında incelenmesi halinde, örnek olarak söylemek gerekirse orman, şeklini ve niteliğini kaybedecek ve sadece ağaç görülebilecektir. (Böyle yaklaşıldığı takdirde) dinin yerini, onun küçük ve önemsiz bir parçası alacaktır. Meselâ, Din Fenomenolojisi'nde²³ İslâm bir fenomen, diyelim ki Kâbe vasıtasıyla görülüp anlaşılacaktır; İslâm Dini'nin bütün öteki yönleri, Kâbe ile ilgisi olan ve Kâbe'ye göre önemli olan kavramlarla tercüme edilecektir. Meseleye at gözlüğüyle bakmayı gerektiren bu bakış açısı, konunun gerçek portresini kesinlikle veremeyecektir. İslâm, gerçekten de, Kâbe'nin ötesinde bir şeydir! Dinin unsurlarının ve dinî fenomenlerin bu şekilde tecrit edilmesi, bağlamından soyutlanması ve bu nedenle de dinin gerçek portresinin çizilememesi, hem yanlış, hem de tabiatı gereği yanıltıcıdır. Bu tür analizlerin bilimsel, objektif, titiz ve sadece bir noktaya tahsis edilmiş olması ve de pek çok empirik delilin etkili bir şekilde sunulması gibi sebeplerle ikna edici görüldüğünde şüphe yoktur; ancak bütün bunlara rağmen söz konusu yöntem, dinin gerçek anlamını bulmakta başarısız olmaktadır. Bu çalışmalar, dinin bütüncül yapısına uygun olsalar bile yine de sonuç başarısız olacaktır; çünkü bu tür bir çalışmayı okuyan bir kişinin zihninde İslâm'ın bütüncül yapısı değil, Kâbe'nin önemi canlanacaktır. Okuyucunun zihninde kalan Kâbe'dir, İslâm değil. Bu nedenle, kimliğinden uzaklaştırılarak takdim edildiği için dine karşı bir haksızlık yapılmaktadır.

Tarafsızlık ve objektiflik iddiaları da benzer bir yanlış anlamaya neden olmaktadır. Şayet çalışmanın henüz başlangıcında bilim adamları din karşıtı ve tarihsel gelişme fikrine sahip iseler, tarafsızlık ve objektiflik iddiaları doğru olamaz. Bu bilim adamlarına göre "tarafsız" olmak, dine karşı duyarsız veya din karşıtı olmaktan başka bir şey değildir. Şurası kesindir ki dinin dışında kalmak veya dine karşı olmak da kendi içinde bir duruştur ve bu sebeple tarafsızlıktan söz etmek mümkün değildir. Aslında din karşıtı olmak da bir tür tarafgirliktir²⁴.

→

²⁰ Sigmund Freud, *The Future of An Illusion*, (edited and translated by James Strachey), New York 1989; C. G. Jung, *Psychology and Religion*, London 1938.

²¹ Bu bilim dalı Gerardus Van der Leeuw, P. D. Chantepie de la Saussaye gibi bilim adamlarını ve Ninian Smart'ın Çağdaş Okulunu içine almaktadır.

²² Örnek olarak, Din Antropolojisi'nde, E. Durkheim'in, *Dinî Hayatın İbtidâî Şekilleri* adlı eserinde ayrıntıların nasıl analiz edildiğine ve düşüncelerin nasıl geliştirildiğine bakılabilir.

²³ Bu amaçla Ninian Smart, Din Fenomenolojisi'nde, dar (derin) ve geniş çalışmalar; niteleyici, hikayevî ve yapısal sunumlar; zâhirî ve bâtinî açıklamalar gibi terimler geliştirmiştir. Bkz. Ninian Smart, *The Phenomenon of Religion*, London 1978.

²⁴ Meselâ Din Psikolojisi'nde Sigmund Freud'un dine ve dinle ilgili meselelere verdiği cevaplara bakınız: *The Future of An Illusion ve Civilization and Its Discontents* (ed. and trans. by James Strachey, New York, 1961).

Tarafsızlık ve objektiflik, bütün bilimsel çalışmalar için tek bir bilimsel yaklaşım düşüncesini benimseyen bu bilim adamlarının saplantısı olması nedeniyle önem arz etmektedir. Bu insanlara göre bir çalışma, konunun ne olduğuna önem verilmeksizin, ancak duygulardan arındırılmış ve soyutlanmış bir şekilde ele alındığı takdirde bilimsel olabilir. Böyle bir yöntemin din çalışmalarına zarar vereceği aşikârdır; zira dinin özü kuşatıcılığı gerektirir. Din, zihni ve kalbi, hissi ve akli kuşatmak ister. Gerçekten de çoğu dine göre, kalbin cevapları zihnin cevaplarından daha üstün olmalıdır. Gönül alanına ait olan şeyleri, yalnızca zihnin soğuk vasıtalarıyla incelemek, şüphesiz ki en yanlış ve en yetersiz bir yöntem olacaktır. Bu nedenle yukarıda açıklanan değişik Batılı metodolojiler tarafından icra edilen dinin sözde bilimsel analizleri, dinin özünü yakalamakta başarısız kalmaktadır. Öte yandan bu metodolojiler, kutsallık ve yücelik gibi dinin özü olan şeyleri, dinden o derece soyutlamaktadır ki din, dinin dışında başka bir şey haline gelmektedir²⁵.

Bu morfolojik çalışma yöntemi, kendisini, sadece dinler ve dinî fenomenlerle ilgili çalışmalarla sınırlandırmamıştır. Tıpkı dinlerle ilgili analizlerde olduğu gibi, hastalığı tespit edilmek ve bir nevi otopsi yapılmak suretiyle din müntesipleri de aynı muameleye tâbî tutulmuştur. Dindar insanların psikolojisi incelenip tahlil edilmiş ve bulgular şöyle açıklanmıştır: Din, sadece çocukluğa ait ve korkmuş zihinlerle ilgili bir şeydir, baba figürüne olan ihtiyaçtan gelişmektedir; ve bu safha aşıldığı takdirde din, insanlar için önemsiz ve lüzumsuz bir şey haline gelmektedir. Şu halde din, olgunlaşmamış zihinlerin akli yorumlarından ibarettir, bir illüzyondur²⁶. Gerekli ve faydalı olduğu düşünüldüğü zamanlarda bile din, sosyal barışı sağlayan, bireyleri disipline eden, uygun âdetlerin yerleşmesine yarayan ve böylece toplumda düzenin ve etkili bir yönetimin oluşmasına katkıda bulunan bir unsur olarak görülecektir²⁷. Dolayısıyla, şayet dindar insanlar hor görülüp incitileceklerse, bunun için, onları din çalışmalarının sözde bilimsel ve objektif kalıplarına sokmaktan daha ağır bir hakaret aramaya gerek yoktur²⁸.

Söz konusu sosyal bilimciler, kendi yöntem ve teorilerini müdafaa etmek gayesiyle, din mensuplarına "kendileri hakkında konuşma" fırsatı da vermemektedirler. Aksine, kendi yorumlarını bu dinlere ve dindarların düşüncelerine yansıtılmaktadırlar. Böylece terminolojiler ve dinî fenomenler, dindar insanların perspektifinden görülmek yerine, bilim adamının dünya görüşüne ve düşünce tarzına uygun olarak düzeltilmekte ve yeniden yorumlanmaktadır. Bu bilim adamları, hiç şüphesiz, şu önyargının kehânetine göre çalışmaktadırlar: Din tarihsel gelişime bağlıdır. Böylece müntesipleri gibi dinler de, objektiflik ve bilimsel çalışma kılıfına bürünmüş evrim teorisinin ışığında incelenmektedir.

Tekrar etmek gerekirse, Batılı Din Bilimleri'nin değişik metodolojilerine karşı burada ifade ettiğimiz itiraz, bu metodolojilerde açık veya zımnî olarak gözlenen farklı nedenlerden kaynaklanmaktadır. Buna göre Batılı Din Bilimleri metodolojileri:

1. Temelde din karşıtıdır.

²⁵ Söz gelimi, Freud'un, dini, olgunlaşmakta olan bir zihnin ürünü olarak gören; sonuçta ise, zihin olgunluğa ulaşınca insanların artık dine ihtiyaç hissetmediklerini ve tâbî olmadıklarını iddia eden yorumlarına bakınız.

²⁶ Örnek olarak bkz. Freud, Sigmund, *The Future of an Illusion ve Civilization and Its Discontents*.

²⁷ E. Durkheim, Max Weber gibi Din Antropologları ve Sosyologları'nın, Karl Marx ve Hegel gibi Sosyoloji filozoflarının eserlerine bakınız.

²⁸ Meselâ Joachim Wach, Wilfred C. Smith, Joseph Kitagawa gibi yazarların gelecek dipnotta zikredilen kitapta bulunan yorumlarına bakınız.

2. Tarihsel gelişme ve evrim paradigması içinde doğup gelişmişlerdir.
3. Bu metodolojilerde dile getirilen objektiflik ve tarafsızlık iddiaları tamamen saçmadır.
4. Morfolojik analiz yöntemi, dine at gözlüğüyle bakmaktadır; yani bu yöntem sınırlı, seçici ve bu nedenle de yanlıştır.
5. Konular ve fenomenler soyutlanmakta ve bağlamından koparılmaktadır.
6. Bu yöntemler, dini manevî bir fenomen olarak değil, sadece zihnî bir fenomen olarak ele almakta ve bu nedenle de yalnızca aklî analiz yöntemlerini uygulamaktadır.
7. Dinin özü olan şeyler, yani yüceliği, kutsallığı ve ilâhî yönü ihmal edilmekte ve araştırma dışı bırakılmaktadır.
8. Söz konusu yöntemler, dindarların hassasiyetlerini ihmal, inkâr ve tahkir etmekte; dinlere ve müntesiplerine kendileri hakkında konuşma fırsatı vermemektedir.
9. Dinler, gerçek ve meşru varlıklar olarak görülmemektedir; olsa olsa faydaları nedeniyle kendilerine itibar edilmektedir.
10. Hepsinden önemlisi bunlar, Din Bilimleri için yeterli ve uygun olmayan sosyal bilim metodolojileridir.

Gerçekten de bu husus Din Bilimleri alanında daha sonra gelen bilim adamları tarafından da kabul edilmiştir. Bunlar arasında Wilfred Cantwell Smith ve onun ekolü vardır; bu ekol inanan insanlardan oluşmakta ve Batılı metodolojilerin ihmallerinden şikayet etmektedir²⁹. Onlar, alternatif bir metodoloji geliştirememiş olmakla birlikte, dini daha hassas bir tarzda ele almışlar; dinin, kendi bütünlüğü içinde gerçek, yararlı, anlamlı ve etkili bir unsur olarak müminlerin bireysel ve toplumsal hayatlarına yerleştiğini görmüşlerdir. Fakat Din Bilimleri metodolojisi ile bu kadar ilgilenmelerine karşın, yeni bir kuram geliştirmeyi başaramamışlardır. Bunun nedeni belki de, metodolojilerini eleştirdikleri halde, yine de, din çalışmalarında, seleflerinin "bilimsel" veya "objektif" yaklaşım olarak tanımladıkları şeye karşı ilgi duymaktan ve onların dünya görüşünden uzaklaşmamış olmalarıdır.

Bununla birlikte din çalışmalarında daha kuşatıcı ve daha hassas yaklaşım konusunda bu ekol mensuplarının gayretleri, kendilerinden sonra gelen Huston Smith, Robert Ellwood, David S. Noss ve John B. Noss gibi çağdaş Din bilimcileri arasında taraftar bulmuştur. Bu çağdaş bilim adamları ile selefleri arasında göze çarpan fark, bunların artık yok olmaya doğru giden Din Bilimleri için (yeni) yöntemler formüleştirmeye yönelik ilgi ve gayretleridir. Öyle görünüyor ki, yöntem geliştirme konusuna sadece fenomenologlar eğilmektedir. Din Bilimleri'nde çalışan diğer bilim adamları ise, günümüzde daha çok, dinleri insanlık yaşamında etkili ve gerçek, yaşayan ve büyüyen varlıklar olarak sunma eğilimindedirler.

Bu son gelişmeler, Müslüman din bilimcileri için genel olarak sevindiricidir. Ancak yine de çağdaş İslâmî Din Bilimleri metodolojisinin, bizim kendi ihtiyaçlarımızı

²⁹ Benzer bir yaklaşımı benimseyen diğer bilim adamları için bkz. Joachim Wach'ın eserleri; *The Comparative Study of Religions* (ed. Joseph Kitagawa), New York 1958 ve *Essays in the History of Religions*, New York 1988); Wilfred C. Smith, *The History of Religion, Essays on Methodology*, Chicago 1959 ve *The Meaning and End of Religion*, New York 1962; Joseph M. Kitagawa, *The History of Religions: Essays on the Problem of Understanding*, Chicago 1967 ve *The History of Religions: Retrospect and Prospect*, New York 1985.

ve hassasiyetlerimizi göz önünde bulundurması gerekmektedir. Bu metodolojinin, diğer dinlere mensup olan bilim adamları tarafından da benimsenmesi beklenmektedir, ancak bu onların kendi ilgileriyle de alâkalı bir şeydir.

İSLÂMÎ BİR DİN BİLİMLERİ METODOLOJİSİ

İslâm tarihinde dinlerle ilgili çalışmalara uygun düşebilecek bir metodolojiye yönelik ilgi ve araştırma, oldukça erken bir dönemde başlamıştır. Bu yöndeki teşebbüsler onuncu yüzyıla, yani ansiklopedist ve interdisipliner bir bilim adamı olan Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî'ye (326/973-443/1051) kadar geri götürülebilir. Kendisinden önce pek çok bilim adamı Din Bilimleri alanında eserler yazmış olmakla birlikte, M. S. 999 yılında yazılan ve Kitâbu'l-Âsâr olarak bilinen Kitâbu'l-Âsârî'l-Bâkiye anî'l-Kurûni'l-Hâliye³⁰ adlı eserinde "bilimsel ve objektif" bir çalışma, analiz ve kendi görüşünden ziyade dinleri olduğu gibi takdim etme düşüncesini ilk kez ortaya atan ve bu konuda ısrar eden Bîrûnî'dir³¹. Bîrûnî'nin bu araştırmaya vakfettiği zaman en azından otuz yıldır. Din Bilimleri alanında daha büyük bir şaheser olan ve Kitâbu'l-Hind olarak bilinen Fî Tahkîk mâ li'l-Hind min Makûla Makbûle fî'l-Akl ev Merzûle³² adlı 1031'de yazılan eserinde de benzer bir hassasiyet göze çarpmaktadır. Bu eserde Bîrûnî şöyle demektedir:

Sağlam bir bilimsel yöntemin gereklerini bilmeyen bir yazar, sadece birtakım sathi bilgilere ulaşır ve bu bilgiler ne ele alınan doktrinin müntesiplerini ne de bu doktrini iyi bilen kişileri tatmin eder³³.

Bîrûnî'nin "bilimsel ve objektif" kelimeleriyle kastettiği anlamın, Aydınlanma düşünürlerinin anladığı manadan tamamen farklı olduğu aşîkârdır. Bîrûnî'nin bu kelimelerle kastettiği, bir çalışma veya sunumun doğru olması, tarafgirlikten uzak olması, dinî metinler ve empirik deliller kullanılmak suretiyle sistematik bir tarzda incelenip analiz edilmesi ve müntesipleri nasıl anlıyorlarsa dinlerin o şekilde görülüp anlaşılması gerektiğidir. Bîrûnî, bir çalışmanın "bilimsel" olabilmesi için bir kriter vermektedir; buna göre bir çalışma, "doktrinin müntesipleri"ni ve "bu doktrini gerçekten bilen kişiler"i tatmin etmelidir. Bir matematik ve fizik bilimci olması sebebiyle Bîrûnî, doğruluk ve sistematik analiz üzerinde ısrarla durmuştur; öyle ki, bu (Din Bilimleri) alanda çalışacak bilim adamlarının ihtiyacı olan zorunlu tavır ve eğilimin çerçevesini de çizmiş ve böylece sadece iyi yetişmiş bir zekânın bu tür bir çalışmaya

³⁰ Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *Kitâbu'l-Âsârî'l-Bâkiye anî'l-Kurûni'l-Hâliye*, (ed. Edward S. Sachau, Leipzig 1923). Sachau, bu eseri, *Albîrûnî's Chronology of Ancient Nations or Vestiges of the Past* (Lahore, 1983) adıyla İngilizce'ye tercüme etmiştir.

³¹ Bu eserde Bîrûnî şöyle demektedir: "Bu konu, akli muhakemelerle, felsefi görüşlerle veya duyularımızın verilerine dayanan tümevarım yoluyla anlaşılabilir; yalnızca yazılı bir geleneğe sahip olanların, farklı din mensuplarının, değişik doktrin ve dinî mezhep taraftarlarının verdikleri bilgileri kabul etmek suretiyle anlaşılabilir. Farklı din ve mezheplere mensup olan bu insanlar söz konusu kuralları uygulamakta ve onların görüşleri daha sonra kurulacak olan sistemin temeli haline gelmektedir". *Kitâbu'l-Âsâr*, 4; *Albîrûnî's India*, 3.

³² Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *Fî Tahkîk mâ li'l-Hind min Makûla Makbûle fî'l-Akl ev Merzûle* (Andra Pradesh, Osmania Oriental Pub. , Bureau 1958). Bu eser de Edward C. Sachau tarafından *Albîrûnî's India* adıyla İngilizce'ye tercüme edilmiştir (New Delhi 1983).

³³ Bîrûnî şöyle devam etmektedir: "Böyle bir durumda şayet yazar dürüst bir kişi ise, sözünü geri alacak ve utanç duyacaktır. Ancak hakikatin hakkını veremeyecek kadar âdî bir insansa, kendisinin başlangıçtaki hareket noktasını savunan kavgacı tutumunda ısrar edecektir. Öte yandan, doğru yöneme sahip olan yazar, rivayet ve efsanelerinden, incelediği mezhebin akidesini çıkarmak için elinden gelen gayreti gösterir. Bu rivayet ve efsaneler, insanların kendisine anlattığı ve kulağa hoş gelen şeylerdir; ancak araştırmacı, hiçbir zaman bu rivayet ve efsaneleri tasdik etme ya da onlara inanma hülyasına kapılmayacaktır". *Kitâbu'l-Hind*, 4; *Albîrûnî's India*, 6.

girebileceğine işaret etmiştir³⁴. Diğer dinî toplulukları ve medeniyetlerinin başarılarını takdir etmekle birlikte, Bîrûnî, hiç şüphe yok ki, İslâm dininin hak, diğerlerinin ise bâtil (küfür ve dalâlet) olduğuna inanan ve İslâm'ın kanunlarını diğer bütün kanunlardan üstün gören samimi bir Müslüman olarak kalmıştır³⁵. Bîrûnî, dinleri doğru anlama ve sunma konusunda o kadar hassas davranıyordu ki, Hinduizm ve Hinduiler ile ilgili çalışmalarında onların kutsal metin dilleri olan Sanskritçe'yi öğrenmeyi bile göze almıştır. Kendisine bu dili öğretecek bir selefinin bulunmaması sebebiyle Sanskritçe öğrenmek Bîrûnî için oldukça zor olmuştur. Onun yorulmak nedir bilmeyen bu teşebbüsünün ürünü olan Kitâbu'l-Hind, Sachau'ya göre, ne Bîrûnî'den önce ne de sonra benzeri yazılan bir eserdir. Bîrûnî'nin eserine hayranlık duyanlar, sadece Müslümanlar değil, bilâkis ve daha ziyade Batılı bilim adamları ve Bîrûnî'nin incelediği değişik dinlerin mensuplarıdır³⁶. İşte bu nedenle Bîrûnî'nin metodolojisi gelişmiş, pratik ve etkin bir metodolojidir. Aslında Bîrûnî tarih içinde, hem doğuda hem de batıda, Din Bilimleri alanında gerçekten kayda değer, orijinal ve derin eserler vermesinin yanı sıra, sistematik bir metodoloji geliştiren ilk bilim adamıdır. Bu sebeple, nasıl ki İbn Haldun "Sosyoloji'nin Babası" olarak biliniyorsa, ben de doktora tezimde Bîrûnî'yi "Din Bilimleri'nin Babası" olarak takdim ettim. Dolayısıyla çağdaş İslâmî Din Bilimleri metodolojisini incelediğimiz bu çalışmada, bir ilham ve kılavuz olması için Bîrûnî'nin metodolojisine başvurmak uygun olacaktır.

Bîrûnî'nin, Din Bilimleri alanında doğru ve sahih bir bilim ile ilgili hassasiyeti, bilim adamının kendisinden başlamaktadır. Hem Kitâbu'l-Âsâr'da, hem de Kitâbu'l-Hind'de Bîrûnî, başka dinleri araştırmak isteyen bir kimsenin sahip olması gereken özellikleri ve alması gereken tedbirleri açıklamaktadır. Bu bağlamda o şöyle demektedir:

1. Bilim adamı objektif, doğru ve hakikat sever olmalı; asla, incelediği din ve toplumları yanlış anlatmamalıdır.
2. Dinleri, dinlerin toplum, medeniyet ve tarihlerini yazmadan önce, bu konuları çok iyi bilmelidir.
3. Sadece otantik metinlere ve bilgilere dayanmalıdır.
4. Dolayısıyla doğru bilgi ile yanlış bilgiyi birbirinden ayırmasını bilmelidir.

Bununla birlikte Bîrûnî'nin doğru bilgi ile ilgili hassasiyeti, doğru ve yanlış hakkındaki kanaatini değiştirmemekte ve o, dinleri sadece iki kategoriye ayırmaktadır:

³⁴ Bîrûnî, *Kitâbu'l-Âsâr*'da şöyle demektedir (s. 4) (*Albîrûnî's Chronology*, s. 2): "Bütün bunlardan sonra tam olarak anladım ki bu, konuya mantıkî bir düzen içinde yaklaşmak isteyen ve okuyucunun zihnini şüphelerle bulandırmamaya dikkat eden kişiler için değinilmesi zor bir konudur ve anlaşılıp düzenlenmesi kolay olmayan bir hedeftir."

³⁵ Bîrûnî, *Kitâbu'l-Hind*'de şöyle demektedir (s. 84) (*Albîrûnî's India*, s. 110): "Burada bu şeyler hakkında bir tarif veriyoruz ki okuyucu, bu konuda karşılaştırmalı olarak, İslâm'ın kurallarının ne kadar üstün olduğunu; aradaki zıtlıkların, İslâm'ın dışında kalan bütün örf ve âdetlerin temel zaaflarını ne kadar açık bir şekilde gösterdiğini öğrenebilsin".

³⁶ Bunlar arasında Edward C. Sachau, Arthur Jeffry, Bruce Lawrance, Montgomery Watt, Suniti K. Chatterji ve J. Gonda gibi kişiler vardır. Belki de bilim adamlarının Bîrûnî'ye duydukları hayranlığı, en güzel şekilde çağımızın önde gelen Hintli bilim adamı Suniti K. Chatterji'nin şu sözlerinde bulmak mümkündür: "Bîrûnî'nin bilim adamlığı, hem geniş hem de derin olmakla birlikte, o sadece bizim minnettarlığımızı hak etmiyor. Bîrûnî yalnızca bir bilim adamı değil, aynı zamanda âdil bir insandır ve sahip olduğu dinî kanaatler, kendisini, farklı çevrelerde yetişen başka insanların başarılarını küçümsemeye sevk etmemiştir". Suniti K. Chatterji, "*Al-Bîrûnî and Sanskrit*", *Al-Bîrûnî Commemoration Volume*, (A. H. 362 - A. H. 1362) (Calcutta, 1951), s. 83

1. Hak din, yani İslâm,

2. Küfür veya dalâlet.

Bîrûnî, daha önce de belirtildiği gibi, küfür ve dalâleti aynı kategoriye koymaktadır; zira hem küfür hem de dalâlet, düzeltilmeye muhtaç olmayan Hakikat'in (İslâm'ın) reddi, saptırılması ve değiştirilmesi demektir.

Bîrûnî'nin metodolojisi, gerek metinle ilgili gerekse empirik nitelikte olsun, bağlam çalışmaları hususunda ısrar etmektedir. Onun metodolojisinin özünü şu maddeler oluşturmaktadır:

1. Dinlere ve bu dinlerin topluluklarına "kendilerini ifade etme" hakkı verilmelidir.

2. Hem metinle ilgili hem de empirik çalışmalar zorunludur; metin çalışmaları dinlerin teorik yönünü, empirik çalışmalar ise pratik yönünü anlamak için gereklidir.

3. Metinler, gelenekler ve rivayetler tahlil edilip karşılaştırılmalı; sonra da sadece doğru verilere güvenilmelidir.

4. Bütün referanslar, dinlerin otantik kutsal metin ve yazılarına, ve bu dinlerin bilim adamlarına ait güvenilir yazılara dayandırılmalıdır.

5. Dinler, eğitilmiş zümrelerin verdiği bilgiler ve onların onayladıkları pratikler aracılığıyla takdim edilmelidir.

6. Eğitimsiz ve küçük grupların benimsediği popüler uygulamalar hakkındaki bilgiler de gereklidir; ancak bu veriler, söz konusu dinleri ve dinlerin topluluklarını betimlemek ve onlar hakkında konuşmak için kullanılmamalıdır.

Bîrûnî'nin Din Bilimleri alanındaki en belirgin özelliği, değişik dinlerde görünen dinî fenomenleri karşılaştırmalı olarak analiz edebilme yeteneğidir; bu da, onun çalışmasını, haklı olarak "Karşılaştırmalı Dinler Tarihi" alanına sokmaktadır. Onun eserlerinde aşağıdaki mukayese yöntemlerini tespit etmek mümkündür:

1. Benzerlik ve paralellikler, karşılaştırma ve çelişkilere tercih edilmiştir.

2. Karşılaştırmalar, düzeltme gayesiyle değil, okuyucunun, incelenen konuları daha iyi anlayabilmesi için yapılmıştır.

3. Benzerlik ve paralellikler, okuyucunun âşına olduğu dinlerden ve dinî topluluklardan alınmıştır.

4. Karşılaştırmalı analizler, dinler arasında (dinlerarası karşılaştırmalar), bir dinin mezhepleri arasında (mezheplerarası karşılaştırmalar) ve bir din içinde (din içi karşılaştırmalar) yapılmıştır.

5. Benzerlik ve paralellikler, İslâm toplumu ve mezheplerinden de alınmıştır.

Bîrûnî'nin metodolojisi, dinlere ve mensuplarına kendileri hakkında konuşma fırsatı vermesine karşın, bilim adamının kişisel yargıda bulunma ve değerlendirme yapma hakkını elinden almamaktadır. Ancak bu değerlendirme ve yargıların, güçlü delillerden hareketle yapılması gerekmektedir. Bîrûnî'nin eserlerinden şu eleştiri yöntemleri çıkarılabilir:

1. Eleştiri ve yorumlar delillere ve haklı nedenlere dayanmalıdır.

2. Deliller ve haklı nedenler ise ya metin ve geleneklerden, ya inceleme ve araştırmalardan ya da gözlem ve usavurma sonucu elde edilen verilere dayanmalıdır.

3. İfade ve sözler, incelenen dinlerde kullanıldığı ve din müntesiplerinin dile getirdiği bağlam içinde anlaşılmalı ve tespit edilmelidir.

4. Muhaliflerin tezlerine, muhakemelerine ve onların içinde buldukları ortama da önem verilmelidir.

5. Doğru olma ihtimali olan söz ve rivayetler, aksi ispatlanmadığı sürece, doğru kabul edilmelidir.

6. Matematiksel işlem sonucu doğrulanabilecek şeylerin ispatlanmasında matematik ve hesap kullanılabilir.

7. Dinler arasında değerlendirme yaparken, ilgili gruplara ait gelenekler, öğretiler ve düşüncelerin, bilim adamı tarafından doğru bir şekilde sunulması önemlidir.

8. Dinler ve dinlerin toplulukları arasında analiz ve karşılaştırma yaparken, bilim adamının, herhangi bir grubun tarafını tutmaması çok önemlidir.

Açıkça görüldüğü ki, Bîrûnî'nin metodolojisi onuncu veya on birinci yüzyılda oluşturulmuş olmasına rağmen, günümüzde de kullanılabilir. Şu da kesindir ki, din tasnifi ile ilgili görüşleri bir kenara bırakılırsa, Bîrûnî'nin yöntemi evrenseldir ve herhangi bir din mensubu veya din karşıtı olan bir bilim adamı tarafından da uygulanabilir. Bîrûnî'nin metodolojisi, şu hususları içermesi bakımından, Batı'da daha sonra gelişen değişik metodolojileri gölgede bırakmaktadır:

1. Bîrûnî'nin metodolojisi, bilimsel ve sistematik bir öze sahip olmasına karşın, dinlerin kutsal, yüce, aşkın ve tabiatüstü yönünü ihmal etmez.

2. Bilim adamı, incelediği dinlerin kendileri hakkında öne sürdükleri "hak din" olma iddiasını çürütmesine karşın, bu dinlerin varlık realitesini kabul eder; kendi toplumları üzerindeki etkisini ve önemini tanıyıp saygı gösterir; ve kültürlü bir medeniyetin, disiplinli ve teşkilatlı toplumların ortaya çıkmasındaki rollerini takdir eder.

3. Bilim adamı, kendi dinî kanaatlerini ve bağlarını, çalışmalarında objektif olmak gayesiyle gizlemek zorunda değildir; ancak bu kanaatlerin, diğer insanların inançları ve eserleriyle ilgili haksız değerlendirmelerde bulunmasına engel olabilir.

4. Bilim adamı, çalışmasının "bilimselliğini" tespit edecek bir ölçüte sahiptir; bu ölçüt, din müntesiplerinin ve incelenen dinleri gerçekten bilen kişilerin, yapılan çalışmayı tatmin edici bulmalarıdır.

5. Böyle bir çalışma yapıldığında, incelenen dinlerin müntesipleri ve teologları, Batılı sosyal bilimcilere ve onların Din Bilimleri metodolojilerine yönelttikleri eleştirileri, Bîrûnî'ye ve onun metodolojisine yöneltmeyeceklerdir.

Aslında Bîrûnî'nin ilgisi, salt bir akademik merak meselesinin ötesine geçmektedir. Değişik dinî topluluklar ile ilgili çalışmalarında Bîrûnî, incelediği insanlara pratik yardımlarda da bulunmuştur. Meselâ, Yahudi şenlikleri ve kutsal günleri üzerine yaptığı hesaplarda Bîrûnî, Yahudi bilim adamlarından oldukça önce, "bilimsel bir Yahudilik kronolojisi sistemi"ne ulaşmıştır. Zerdüştilik ile ilgili açıklamalarında o, Zerdüş Dini ve toplulukları hakkında günümüzde çok az bilinen bilgileri, onlar için koruyabilmiştir. Kendi dönemindeki Hindu tarihi hakkında verdiği bilgiler de böyledir³⁷...Bu nedenle Bîrûnî dinler ve toplumlararası ilişkilerin güzel bir örneğidir.

Bîrûnî'nin yazılarından bu yana neredeyse on asır geçmesine ve insanlık tarihinde pek çok gelişme kaydedilmesine rağmen, onun görkemli çalışmaları, geçen

³⁷ Sachau'nun *Albîrûnî's Chronology* ve *Albîrûnî's India* adlı eserlere yazdığı önsözlere bakınız.

asırlarda olduğu gibi hiç şüphesiz günümüzde de etkisini devam ettirmektedir. Bununla birlikte, Din Bilimleri alanındaki çağdaş çalışmalar bağlamında birtakım düzenlemeler ve ilâveler yapmak gerekmektedir.

İSLÂMÎ BİR DİN BİLİMLERİ METODOLOJİSİNİN TEŞEKKÜLÜNE DOĞRU

Daha önce de tartışıldığı üzere, Batılı Din Bilimleri metodolojileri, bu disiplinin gereklerini yerine getirme konusunda başarısız olmuş gibi görünmektedir. Bunun sebebi, sadece söz konusu sosyal bilim metodolojilerinin din karşıtı bir dünya görüşü temeline dayanmaları değil, aynı zamanda daha önce de gösterildiği gibi, (dini) oldukça yanlış anlamış olmalarıdır. Müslümanlar için, (bilimsel çalışmalar da dahil) herhangi bir işe başlamak, şu veya bu şekilde, ibadetle ilgili bir hassasiyetten kaynaklanmak zorundadır. Özellikle Din Bilimleri söz konusu olduğunda bu, Peygamber'in (sav) Müslüman olmayanlara, bilhassa ehl-i zimme'ye karşı gösterdiği ilgi ve saygısının bir devamı olarak görülebilir. Bu konuda yardımcı olabilecek Kur'ân hükümleri de bulunmaktadır. Gayr-i Müslümlere gösterilen bu ilgi, adaletin muhafaza edilip yüceltilmesini; din konusunda tercih yapma özgürlüğünün tanınmasını ve bu özgürlüğe saygı gösterilmesini de içermektedir. Bu tip emirler, gayr-i Müslimlerle birlikte yaşarken Müslümanların muhafaza etmesi gereken ilişkinin en güzel örneğini motive etmekte ve aynı zamanda Müslümanları, Allah'ın yeryüzündeki vekili ve insanlığın şâhidi olarak³⁸ görevlerini ifa etme konusunda gerekli olan hassasiyetle donatmaktadır.

Bu durumda hakkaniyet ve doğruluk konusundaki hiçbir eksiklik, İslâmî Din Bilimlerinin temelinde yer alamaz. Bîrûnî, bu konuda şöyle demektedir:

Yegâne övülecek kişi, yalan söylemekten kaçınan ve daima hakikatin yanında olan kişidir; bu kişi, bırakın diğerlerini, yalancılar arasında bile saygınlık kazanır³⁹.

Biz Müslümanlar İslâm'ın yanlış anlatılmasından rahatsız olduğumuz gibi, diğerleri de kendi din ve inançlarının yanlış anlatılmasına öfkelenmektedirler. Bu nedenle herhangi bir tartışma ve işbirliğinin başarılı olabilmesi için, bunun birbirine saygı zemininde başlaması gerekmektedir; bu da ancak, birbirimizin inanç ve hassasiyetlerini doğru anlayıp hak ettiği saygıyı göstermekle oluşabilir.

Hakkaniyet ve adalet, doğru metodoloji sayesinde olduğu kadar, uygun bir perspektif ve meslek ahlâkı ile tesis edilip korunabilir; bunu sağlamak için de, yukarıda ayrıntılarıyla açıklandığı gibi, Bîrûnî'nin metodolojisi ve onun bir bilim adamında bulunmasını öngördüğü özellikler uygulanabilir. Bu, bir konu hakkında yapılacak olan bağlam çalışmalarını gerektirir. Bağlam çalışmaları ise, hem metinle ilgili hem de empirik yöntemleri içermektedir. Metin çalışmaları, hemen hemen bütün kutsal metinlerin ve dinî literatürün dünya dillerine tercüme edilmesi sebebiyle günümüzde oldukça kolaylaşmıştır. Dünya dinlerinin neredeyse bütün müntesipleri ve bilginleri ile değişik dillerde konuşmak mümkün olduğu için, (dinlerle ilgili) ayrıntıları incelemek de artık daha az sorun olacaktır. Empirik çalışmalarda da durum aynıdır. Günümüzde din müntesipleri, (şayet çok heyecanlanmazlarsa) kendi dinleri hakkındaki tartışmalara daha açık ve bu konuda daha az çekingendir⁴⁰. Yine televizyondan ve

³⁸ Bkz. Yunus, 10/99; Mâide, 5/48; En'âm, 6/108; Nahl, 16/125 vb.

³⁹ *Kitâbu'l-Hind*, s. 2 (*Albîrûnî's India*, s. 4).

⁴⁰ Bizim, Malezya'da değişik din yetkilileriyle yaşadığımız son tecrübeye de bunu görmek mümkündür. Mabet, gurdwara (Pencap dilinde "Guru'nun Kapısı" anlamına gelmektedir; terim olarak ise Sihlerin ibadet yerlerini

video programlarından elde edilen pek çok ders ve bilgi, bilim adamlarına, toplulukların kendi dinleri hakkındaki hassasiyetlerini ve heveslerini görüp hissetme fırsatı vermektedir; bu ise, dinleri, uygulamada olduğu gibi görmek anlamına gelmektedir. Bu süreç boyunca, Bîrûnî'nin de tavsiye ettiği üzere, dinlerde şayet farklılıklar görünüyorsa, doğru inanç ve uygulamaları popüler olanlardan ayırmak gerekmektedir. Bu, Bîrûnî'nin de belirttiği gibi, dinin gerçek öğretilerini anlayabilmek ve dinlerin belki de mekruh görüp reddettiği popüler uygulamalarla gerçek öğretileri karıştırmamak için gereklidir. Bilim adamının, bilgileri herhangi bir şekilde karıştırmaması, yanlış anlamamanın bir işaretidir. Yanlış anlama, nihai olarak dinlerin ve toplumlarının yanlış bir şekilde tanıtılmasına neden olmaktadır. Bunun ise, müzakere ve tartışmalarda bir hayli sorun yaratabileceğini söylemeye bile gerek yok.

Bilim adamı, dinler hakkındaki açık ve sağlam bilgiler sayesinde müzakere ve tartışmalarda diğer insanlarla tartışabilir; ancak bunu yaparken, Kur'ân'ın da öğrettiği gibi, hikmet ve saygı hissini zihninden çıkarmamalıdır. Tartışmalar; aklî, bilimsel, metinle ilgili, empirik, akademik veya tarihî gibi farklı alanlara taşınabilir. Müslüman bilim adamı, uygun olan yerlerde, dinlerin, kendilerinin "hak din" olduğu yönündeki iddialarını da, Kur'ânî ve İslâmî perspektiften değerlendirebilir.

Dinleri ve din müntesiplerinin hassasiyetlerini doğru anlamak, pratikte, gayr-i Müslimlerle işbirliğine ve dostluğa kadar ileri gidebilir. Gerçekten de günümüzde dindarlar arasında, toplumsal ve çevre ile ilgili sorunlarla mücadele konusunda bir işbirliği ve birliktelik ruhu yönünde açık bir eğilim görülmektedir. Bu tip çalışmalarda Müslümanların işbirliğini reddetmesi, ne mümkün olan ne de tavsiye edilen bir şeydir. Mümkün değildir; zira insanlığı etkileyecek bir durum, tabiatıyla, gerek bireysel gerekse toplumsal olarak Müslümanları da etkileyecektir. Tavsiye edilemez; zira Allah Teâlâ'nın insanlar üzerinde şahit ve yeryüzünde kendisinin vekili olarak yarattığı Müslümanların, işbirliği ve yardımdan geri çekilmesi İslâmî hükümlere aykırıdır. Bu nedenle Din Bilimleri disiplini, kişiler ve toplumlararası ilişkilerinde Müslümanların önemli bir vechesidir.

Müzakere ve tartışmalar, sadece, dinlerle ve toplulukların hassasiyetiyle ilgili doğru ve gerçek bilgilere dayanmalıdır. Bîrûnî'nin sözlerini hatırlamak gerekirse;

Bir yazar, şayet sağlam bir bilimsel yöntemin gereklerini bilmiyorsa, birtakım sathi bilgiler elde edecektir ve bu bilgiler ne ele alınan doktrinin müntesiplerini ne de bu doktrini iyi bilen kişileri tatmin edecektir⁴¹.

Dinlerin ve toplumlarının doğru bir şekilde anlaşılmasından sonra, ele alınan dinin, kendisinin "hak din" olduğu iddiasının değerlendirilip çürütülmesi, aklî, metinle ilgili, empirik, tarihî vb. pek çok değişik yöntem kullanılarak yapılabilir; hatta elverişli olan durumlarda, dinler ve müntesiplerinin "hak din" olma iddialarıyla, bilim adamının dünya görüşü ve yargıları arasında karşılaştırmalar da yapılabilir. Son olarak bizim çalışmamızın başarısı ve doğruluğu, "incelenen doktrinin müntesiplerinin" ve "bu doktrini gerçekten bilen kişilerin" tepkileriyle ölçülebilecektir. Şayet onlar kabul ederlerse, çalışmamız tam ve başarılıdır; reddederlerse, çalışmamız yanlış ve dolayısıyla başarısızdır.

→

ifade etmektedir –çev. –), kilise gibi yerleri ziyaret ettiğimizde, sadece çok güzel bir şekilde karşılanıp dinî konular ve uygulamalar hakkında öğretici bilgiler almadık, aynı zamanda yetkililer bize ayrıntılı ibadet uygulamalarını da gösterdiler.

⁴¹ *Kitâbu'l-Hind*, s. 4 (*Albêrûnî's India*, s. 6).

Müslümanların Din Bilimleri'ne ve genel olarak diğer dinlerle ilgili çalışmalara yaklaşımı, ibadet (bilincinin) sınırları içinde olmalıdır. Kur'an'da şöyle buyrulmaktadır:

Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık. Muhakkak ki Allah yanında en değerli olanınız, O'ndan en çok korkanınızdır. Şüphesiz Allah bilendir, her şeyden haberdardır⁴².

Bu durumda, diğer dinlerde aranan Hakikat değil; daha ziyade ibadet bilinci, kişiler ve toplumlararası ilişki ve muhabbet şuuru içinde bütün insanların faydası için paylaşılacak medeniyet unsurlarını bulup takdir etmektir. Hz. Peygamberin bize tavsiye ettiği gibi, biz, nerede bulursak bulalım ilmi almalıyız; çünkü ilim ümmetin kayıp malıdır. Gerçekten de diğer topluluklardan elde edilebilecek ve hem Müslümanlara hem de bütün insanlara fayda verebilecek sınırsız bilgiler vardır.

⁴² Hucurât, 49/13.